

ΤΡΕΙΣ ΘΕΣΕΙΣ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΗΝ ΚΡΙΣΗ ΤΟΥ ΚΟΙΝΩΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ

Διονύσης Γράβαρης, Δρ. Παντείου Πανεπιστημίου

Στις παραγράφους που ακολουθούν επιχειρείται η διατύπωση κι ανάπτυξη τριών κριτικών θέσεων με αφετηρία τις οποίες είναι δυνατή η κατανόηση της σημερινής κρίσης του κοινωνικού κράτους. Είναι χρήσιμο, εκ προοιμίου, να επισημανθεί ότι, ως προς το βαθμό γενίκευσής τους, οι θέσεις αυτές είναι δυνατό να υποδιαιρεθούν σε τρεις επιμέρους κατηγορίες. Στην πρώτη από αυτές το προνομιακό πεδίο αναφοράς είναι η ίδια η έννοια το κοινωνικού κράτους. Εδώ η λογική της ανάπτυξης του επιχειρήματος προσδιορίζεται από το θεμελιακό ερώτημα: Πώς είναι δυνατή η κατασκευή της έννοιας του κοινωνικού κράτους με τέτοιο τρόπο ώστε να εμπεριέχει και τη δυνατότητα της κρίσης του; Στη δεύτερη κατηγορία το επιχείρημα είναι προσανατολισμένο στην "πραγματικότητα" [actuality] του κοινωνικού κράτους και της κρίσης του και προσπαθεί να εντοπίσει το στοιχείο της κρίσης στις προϋποθέσεις σύστασης του πολιτικού στοιχείου ως μορφής ξεχωριστής από εκείνη του οικονομικού, με αποτέλεσμα την οριοθέτηση της ίδιας της κρατικής παρέμβασης. Στην τρίτη, τέλος, κατηγορία το επιχείρημα αναφέρεται στην ορθολογικότητα της κρατικής παρέμβασης σε μια συγκυρία κρίσης, όπου το περιεχόμενο των κοινωνικών πολιτικών κι ιδιαίτερα με αναφορά στην αναδιάρθρωση των σχέσεων μεταξύ κεντρικού και τοπικού κράτους, εμφανίζεται αποσπασματικό και πολυδιασπασμένο.

Θέση 1: Η κρίση του κοινωνικού κράτους είναι εκδήλωση της εγγενούς αντιφατικότητας που χαρακτηρίζει τη σχέση πολιτικής και οικονομίας στις σύγχρονες καπιταλιστικές κοινωνίες.

Ως προς τις εμπειρικά διαπιστώσιμες παραμέτρους της, η κρίση του κοινωνικού κράτους εμφανίζεται με τη μείωση ή και με την ανάσχεση των ρυθμών αύξησης των κοινωνικών δαπανών του κράτους κι ιδιαίτερα στους τομείς της υγείας, της κοινωνικής ασφάλισης, της εκπαίδευσης, της στέγασης και της κοινωνικής πρόνοιας. Οι τάσεις αυτές γίνονται ιδιαίτερα αισθητές σε κοινωνίες, όπου στη διάρκεια της δεκαετίας του 1980 ανεδείχθησαν κυβερνήσεις με νεοφιλελεύθερα προγράμματα¹. Από μόνες τους, ωστόσο, αυτές οι τάσεις ποσοτικής συρρίκνωσης των κοινωνικών δαπανών δεν συνιστούν στοιχείο κρίσης. Προσέτι, εάν η έννοια της κρίσης προσδιορισθεί έτσι ώστε να περιγράφει την καταστροφή της ενότητας δύο αντιφατικών στιγμών², τότε το ζητούμενο είναι ο εντοπισμός αυτών των δύο αντιφατικών στοιχείων/στιγμών. Το κρίσιμο ερώτημα, επομένως, έχει ως εξής: Ποιές είναι οι συνιστώσες της αντίφασης, τις οποίες φέρνει στην επιφάνεια σαν ανεξάρτητα και μεμονωμένα στοιχεία

1. Βλέπε ενδεικτικά D. Heald 1987, σσ. 10-32 και 279-317, N. Barr 1987, σσ. 69-107, R. Mishra 1984, κεφάλαια 1 και 2, J. Krieger 1986, κεφάλαια 1,7 και 8, M. Johnson, σσ. 3-54, J. Le Grand - R. Robinson 1984, Μέρος II, A. Walker 1982α, K. Judge 1982.

2. K. Marx 1968, σσ. 500-501.

η κρίση του κοινωνικού κράτους; Οι απαντήσεις που είναι δυνατό να βρει ο ερευνητής σε σχέση με το παραπάνω ερώτημα στη συναφή βιβλιογραφία είναι ποικίλες και συχνά αλληλοσυγκρουόμενες. Έτσι, για παράδειγμα σύμφωνα με ορισμένες κατευθύνσεις η κρίση του κοινωνικού κράτους κατανοείται από τη σκοπιά της μορφοποίησης των κοινωνικών δαπανών ως κατ'εξοχήν δημοσιονομική κρίση, η οποία με τη σειρά της θεμελιώνεται στην εξωτερική αντίθεση των κρατικών λειτουργιών (Λειτουργίες συσσώρευσης VS. Λειτουργίες νομιμοποίησης)³ σύμφωνα με άλλες ερευνητικές κατευθύνσεις, η κρίση του κοινωνικού κράτους κατανοείται ως κρίση "ανισορροπίας" (disproportionality) μεταξύ των τομέων αναπαραγωγής του κεφαλαίου⁴ σύμφωνα με άλλες, τέλος, ανηλήψεις, οι οποίες έχουν διαφορετικές ιδεολογικές αφητηρίες, η κρίση του κοινωνικού κράτους φέρνει στην επιφάνεια την αναποτελεσματικότητα της κρατικής παρέμβασης στην οικονομία σε σύγκριση με την αριστοποιητική λειτουργία της αγοράς, στοιχείο που έχει ως συνέπεια την έκπτωση από ηθικο-πρακτική σκοπιά του ίδιου του πολιτικού συστήματος⁵.

Η ενδελεχής και διεξοδικότερη παρουσίαση αυτών των κατευθύνσεων υπερβαίνει τα στενά όρια αυτού του άρθρου. Ανεξάρτητα, όμως, από τους επιμέρους προσανατολισμούς του κάθε επιχειρήματος, είναι δυνατό να επισημανθεί ότι σε όλες τις τάσεις το στοιχείο της κρίσης εντοπίζεται στη σχέση κράτους και οικονομίας. Μάλιστα, όχι στη σχέση κράτους και οικονομίας εν γένει, αλλά στους κοινωνικούς όρους αυτής της σχέσης, όπως αυτοί έχουν πραγματοποιηθεί σε κοινωνίες του όψιμου καπιταλισμού. Εδώ, άλλωστε, προβάλλει και το αδύνατο σημείο των παραπάνω κατευθύνσεων πιο συγκεκριμένα κι ενώ το στοιχείο της κρίσης εντοπίζεται στους κοινωνικούς όρους της σχέσης πολιτικής και οικονομίας, η εννοιακή του ανάπτυξη εξαντλείται στην πραγματική (actual) εκδήλωση της κρίσης χωρίς να τίθεται το ζήτημα της δυνατότητας της κρίσης ως στοιχείου συστατικού της ίδιας της έννοιας του κοινωνικού κράτους. Με τον τρόπο αυτό, ο διάλογος διατρέχει τον υπαρκτό κίνδυνο της πόλωσης ανάμεσα σε επιχειρήματα "νοσταλγικής" υπεράσπισης του κοινωνικού κράτους των δεκαετιών του 1950 και 1960 αφενός και σε επιχειρήματα άκριτης απόρριψης του κοινωνικού χαρακτήρα της κρατικής πολιτικής, τα οποία εν όψει της κρίσης προκρίνουν εξατομικευμένες κι οικονομικά αποδοτικές πρακτικές ξεπεράσματός της.

Σύμφωνα με τη θέση που υποστηρίζεται σε αυτό το άρθρο το στοιχείο της κρίσης - ως δυνατότητα κρίσης - αποτελεί συστατικό στοιχείο της ίδιας της έννοιας του κοινωνικού κράτους. Από την άποψη αυτή, η κρίση δεν εντοπίζεται ιστορικά μόνο στη συγκυρία εκδήλωσής της αλλά ενυπάρχει ως δυνατότητα κι επομένως ως όρος κατανόησης του κοινωνικού κράτους ακόμα και κατά την ιστορική περίοδο της ακμής του.

Πού οφείλεται, όμως, αυτή η εγγενής ανηπατικότητα και ειδικότερα η δυνατότητα κρίσης που φέρει στο εσωτερικό της η ίδια η έννοια του κοινωνικού κράτους; Οφείλεται, άραγε, μόνο στη μορφή του κοινωνικού κράτους, αλλά και του αστικού κράτους γενικότερα, στο ότι δηλαδή εμφανίζεται ως "εξω-οικονομική" συνθήκη συγκρότησης εξατομικευμένων κοινωνικών σχέσεων; Οφείλεται, με άλλα λόγια, μόνο στο χωρισμό της πολιτικής από την οικονομία; Ήδη από την κλασική πολιτική οικονομία γνωρίζουμε⁶ ότι το πολιτικό στοιχείο ως επιμέρους μορφή κοινωνικότητας δεν είναι απλώς και μόνο μια "εξω-οικονομική" λειτουργική συνθήκη συγκρότησης

3. J. O' Connor 1973.

4. I. Gough 1979

5. Σχετικά από την άποψη αυτή είναι τα επιχειρήματα της Public Choice, και των M. Friedman και Fr. Hayek. Για μια συνοπτική τους παρουσίαση βλέπε N. Barry 1987, κεφάλαια 2 και 3.

6. Πρβλ. A. Smith 1976, Βιβλίο V.

της αστικής κοινωνίας αλλά κι εσωτερικός όρος αναπαραγωγής της εφόσον αποτελεί εγγενές τμήμα του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας σε αυτόν τον τύπο κοινωνίας.

Ήδη, στην κλασική πολιτική οικονομία η σχέση μεταξύ πολιτικής και οικονομίας ως εγγενές στοιχείο του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας έλκεται προνομιακά από τις "φυσικές" συνθήκες αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας. Για παράδειγμα, στον Adam Smith η σχέση αυτή αναπτύσσεται στο εσωτερικό της έννοιας του "φυσικού συστήματος". Η "κοπιώδης αφαιρετική διαδικασία" με την οποία παράγεται η έννοια της εργασίας στην κλασική πολιτική οικονομία περιορίζεται στις μορφές εκείνες της παραγωγικής δραστηριότητας, στις μορφές εκείνες του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, οι οποίες έχουν σημασία (relevante) από τη σκοπιά του κεφαλαίου. Στο εσωτερικό του "φυσικού συστήματος" η δυνατότητα κρίσης αναπαραγωγής της αστικής κοινωνίας μοιάζει να είναι αμελητέα. Ακολουθώντας την παράδοση του κλασικού ιδεαλισμού, το κεντρικό επιχείρημα της κλασικής πολιτικής οικονομίας θεωρεί το πολιτικό στοιχείο ως τον κατ' εξοχήν παράγοντα ξεπεράσματος των κρίσεων και των "κακών" κρατικών πολιτικών⁷.

Η κριτική των πολιτικο-οικονομικών μορφών της αστικής κοινωνικότητας οδηγεί, αντίθετα, τη μαρξική πολιτική οικονομία σε ένα διαφορετικό προσδιορισμό της έννοιας του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας και κατ' επέκταση του πολιτικού στοιχείου ως τμήματος της κοινωνικής αναπαραγωγής. Ειδικότερα, η έννοια του καταμερισμού της εργασίας περιέχει τόσο το υλικό στοιχείο της συνεργασίας και της αλληλεγγύης (όροι αναπαραγωγής της κοινωνίας ως εργασιακής δραστηριότητας) όσο και το ακυρώτικό του υλικού μορφικό στοιχείο της αλλοτριωμένης εξωτερίκευσης των παραγωγικών δυνάμεων και του εγωισμού. Αυτή η ένταση μεταξύ των δύο στοιχείων διευρύνει την έννοια του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας ώστε όχι μόνο να περιέχει τις προϋποθέσεις περιγραφής ουσιαστών κοινωνικών σχέσεων αλλά να περιλαμβάνει και τους όρους και τις δυνατότητες διάρρηξής τους (στοιχείο της κρίσης).

Σύμφωνα με το μαρξικό πολιτικο-οικονομικό επιχείρημα, ο κοινωνικός καταμερισμός της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες προσλαμβάνει τη μορφή της ατομικής ιδιοκτησίας. Με τη σειρά του, αυτό σημαίνει ότι οι όροι αναπαραγωγής της κοινωνίας (πολιτικοί και οικονομικοί) γίνονται μέσο που εξυπηρετεί το σκοπό της αναπαραγωγής των συνθηκών κατοχής ατομικής ιδιοκτησίας. Ειδικότερα, η εργασιακή διαδικασία προσλαμβάνει τη μορφή της αστικής κοινωνικότητας, εντάσσεται σε αστικές κοινωνικές σχέσεις μόνο στο βαθμό που έχει αποχωρισθεί από το παραγωγικό μέσο, από την παραγωγική διαδικασία και, τέλος, από το κοινωνικό προϊόν της.

Η διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας μέσα από τους ουσιώδεις αυτούς χωρισμούς ενέχει το στοιχείο της κρίσης ως δυνατότητα. Αυτή η δυνατότητα της κρίσης εντοπίζεται σε δύο στάδια. Στο πρώτο από αυτά, ισοδυναμεί με την αδυναμία επίτευξης της ενότητας των δύο "χωριστών" στοιχείων υπό τους όρους της ανταλλαγής ισοδυνάμων, αδυναμία δηλαδή μετατροπής αυτών των στοιχείων από χρηστικές αξίες σε αξίες ανταλλαγής. Από την άλλη πλευρά, στο δεύτερο στάδιο η δυνατότητα της κρίσης ισοδυναμεί με την αδυναμία μετατροπής των ανταλλακτικών αξιών σε αξίες χρήσης απαραίτητες για τη διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας αυτό συμβαίνει ιδιαίτερα στις περιπτώσεις εκείνες κατά τις οποίες η αναπαραγωγή των χωρισκών σχέσεων της καπιταλιστικής κοινωνίας τείνει στην καταστροφή των υλικών αναπαραγωγικών όρων της

7. Σχετικές είναι και οι έννοιες του "σοφού ανθρώπου" και του "δημοσίου πνεύματος", πρβλ. A. Smith 1976a Μέρος VI, Τμήμα II και Μέρος VII, Τμήματα II και III.

κοινωνίας εν γένει (π.χ. καταστροφή περιβάλλοντος/φύσης, καταστροφή των παραγωγικών δυνάμεων της εργασίας, κ.λπ.).

Από τις δύο αυτές δυνατότητες κρίσης μπορεί κανείς να συνάγει δύο τύπους κρατικών λειτουργιών. Πιο συγκεκριμένα, από την πρώτη παράγονται οι κλασικές λειτουργίες του αστικού κράτους, όπως η εγγύηση της ζωής και της ιδιοκτησίας, η τήρηση των συμβάσεων, η επίτευξη γενικής εσωτερικής ειρήνευσης, η εγγύηση του νομίσματος κ.λπ. Αυτός ο τύπος κρατικών λειτουργιών έλκεται προς τη μορφή του πολιτικού στοιχείου σε αστικές κοινωνίες και προϋποθέτει το "χωρισμό" της πολιτικής από την οικονομία. Παράλληλα, από τη δεύτερη δυνατότητα κρίσης παράγονται περιεχομενικές κρατικές λειτουργίες, όπως πολιτικές προστασίας κατηγοριών του πληθυσμού που δεν είναι σε θέση να εξασφαλίσουν τις συνθήκες αναπαραγωγής τους μέσα από την αγορά και τις ανταλλαγές (πολιτικές δηλαδή με αναδιανεμητικό χαρακτήρα), πολιτικές εκπαίδευσης που εξασφαλίζουν τις υλικές συνθήκες "συνάντησης" της εργασίας με το παραγωγικό μέσο, πολιτικές σχετικές με τη ρύθμιση της εργασιακής ημέρας που διορθώνουν τις αρνητικές συνέπειες που έχει ο χωρισμός της εργασίας από την παραγωγική διαδικασία, πολιτικές υγείας και περίθαλψης του πληθυσμού, πολιτικές προστασίας των ανέργων, αντιμονοπωλιακές πολιτικές κ.λπ. Αυτός ο τύπος κρατικών λειτουργιών σε αντιδιαστολή προς τον πρώτο είναι περιεχομενικός καθώς έλκεται από τις υλικές προϋποθέσεις του "χωρισμού" της πολιτικής από την οικονομία και προϋποθέτει ότι η καπιταλιστική κοινωνία έχει "φθάσει" ήδη σε έναν υψηλό βαθμό ανάπτυξης. Παράλληλα και πάλι σε αντιδιαστολή με τον πρώτο τύπο κρατικών λειτουργιών, ο οποίος αποσκοπεί στην κατοχύρωση της ατομικής ιδιοκτησίας ως κατ' εξοχήν μορφής του κοινωνικού καταμερισμού της εργασίας, ο δεύτερος τύπος κρατικών λειτουργιών "σχετικοποιεί" όχι μόνο τους ουσιώδεις "χωρισμούς" αλλά και τη δυνατότητα αναπαραγωγής της κοινωνίας αποκλειστικά υπό τους όρους κατοχής ατομικής ιδιοκτησίας.

Προς αυτόν το κοινωνικό κράτος αντιστοιχεί ο δεύτερος τύπος κρατικών λειτουργιών αντιστοιχεί και η έννοια του κοινωνικού κράτους. Η έννοια, επομένως, του κοινωνικού κράτους είναι ευρύτερη αυτής του κράτους πρόνοιας και υποδηλώνει την ύπαρξη πολιτικών παρεμβάσεων και ρυθμίσεων, με τις οποίες δίνεται ιδιαίτερη έμφαση στις κοινωνικές προϋποθέσεις της εξατομικευμένης συμπεριφοράς. Αντίθετα προς τις προνοιακές πρακτικές, οι οποίες με τη μία ή την άλλη μορφή απαντούν σε κάθε τύπο ιστορικής κοινωνίας, η έννοια του κοινωνικού κράτους προϋποθέτει την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες, σε τέτοιο βαθμό ώστε η ιδέα της κοινωνίας ως συνεργασίας να προσλαμβάνει τη μορφή κρατικών πολιτικών, με αποτέλεσμα το στοιχείο του ανταγωνισμού και της εξατομικεύσης να ρυθμίζεται μέσα από πλαίσια διαλόγου και δημοσιότητας.

Εάν, όμως, το κοινωνικό κράτος συγκροτείται σε ένα συγκεκριμένο επίπεδο ανάπτυξης του καταμερισμού της εργασίας στις καπιταλιστικές κοινωνίες και με την εμφάνισή του αναδεικνύεται η ανάγκη "σχετικοποίησης" των ουσιωδών χωρισμών που χαρακτηρίζουν αυτές τις κοινωνίες, τότε επανέρχεται το αρχικό ερώτημα: Σε τί οφείλεται η εγγενής του αντιφατικότητα; Ακριβώς στο γεγονός ότι η παρουσία του κοινωνικού κράτους δεν αίρει ούτε την εξατομικεύση, ούτε τον ανταγωνισμό, ούτε την ατομική ιδιοκτησία. Δεν αίρει, με άλλα λόγια, τους ουσιώδεις χωρισμούς της καπιταλιστικής κοινωνίας, αλλά τους "σχετικοποιεί". Με τη σειρά του, αυτό σημαίνει ότι η ιδέα της συνεργασίας που υλοποιείται με την εμφάνιση του κοινωνικού κράτους δεν είναι δυνατό να κατανοηθεί ως συγκροτησιακή ιδέα σύγχρονων κοινωνιών του όψιμου καπιταλισμού, αφού στη συγκρότησή αυτών των κοινωνιών μετέχουν και οι ακυρωτικές της συνεργασίας κι αλληλεγγύης ιδέες της εξατομικευμένης, εγωϊστικής

προσδιορισμένης ελευθερίας της κοινωνικής πράξης και του ανταγωνισμού⁸. Το ζητούμενο, επομένως για τη θεωρία του κοινωνικού κράτους είναι η κατασκευή του στοιχείου της συνεργασίας και της αλληλεγγύης ως ιδέας που περιλαμβάνει τους αναστοχαστικούς όρους και τις προϋποθέσεις της εξατομίκευσης και του ανταγωνισμού.

Θέση 2: Η κρίση του κοινωνικού κράτους έχει και μια ιδιαίτερη πολιτική διάσταση, στο βαθμό που τα στοιχεία της συνεργασίας και της αλληλεγγύης πρέπει να προσλάβουν τη μορφή του πολιτικού.

Κατά την ανάπτυξη της προηγούμενης θέσης, υποστηρίχθηκε ότι η εγγενής ανφιλακτικότητα του κοινωνικού κράτους απορρέει από τη δυνατότητα κρίσης, κατά τη διευρυμένη αναπαραγωγή των καπιταλιστικών κοινωνικών σχέσεων κι ότι αυτή η δυνατότητα κρίσης μπορεί κατ' αρχήν να κατανοηθεί ανεξάρτητα από τη μορφή του πολιτικού στοιχείου. Στην ενότητα που αναφέρεται στη δεύτερη θέση θα υποστηριχθεί ότι οι ουσιώδεις χωρισμοί που αποτελούν και το υπόβαθρο αυτής της δυνατότητας κρίσης πρέπει να μορφοποιηθούν στο εσωτερικό του πολιτικού στοιχείου. Αυτή η ανάγκη μορφοποίησης των ουσιωδών χωρισμών σχετίζεται αφενός με το ότι στις καπιταλιστικές κοινωνίες το γενικό συμφέρον αποσπάται από τα επιμέρους συμφέροντα και προσλαμβάνει τη μορφή του πολιτικού (σε αυτή την απόσπαση αναφέρεται κι ο χωρισμός του ανθρώπου σε "πολίτη" και "αστό")⁹ κι αφετέρου με το γεγονός ότι παρά τη μορφική του απόσπαση από την κοινωνία της εξατομίκευσης και του επιμερισμού των συμφερόντων το πολιτικό στοιχείο συγκροτείται στη βάση θεσμικών χωρισμών (χωρισμός "εξουσιών", αντιπροσώπευση, κ.λπ.).

Στο βαθμό, επομένως, που το πολιτικό στοιχείο εμφανίζεται ως εκπρόσωπος του γενικού/συλλογικού συμφέροντος, το ειδικά κοινωνικό στοιχείο της συνεργασίας και της αλληλεγγύης που αναδεικνύεται με την ανάπτυξη του καταμερισμού της εργασίας πρέπει να προσλάβει τη μορφή του πολιτικού και μέσω αυτής να συνειδητοποιηθεί ως αναπόσπαστο κομμάτι του συλλογικού συμφέροντος. Από τη σκοπιά των θεσμών του κοινωνικού κράτους, η ένταξη και μορφοποίηση του στοιχείου της συνεργασίας είναι δυνατό να διαπιστωθεί με βάση δύο θεμελιακές παραμέτρους του κοινωνικού κράτους. Η πρώτη από αυτές αναφέρεται στην κατοχύρωση των "κοινωνικών δικαιωμάτων", των δικαιωμάτων πρόσβασης των κοινωνικών δρώντων στους όρους αναπαραγωγής τους ανεξάρτητα από το εάν αυτοί είναι σε θέση να ενεργοποιήσουν το "χωριστικό" δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία ή όχι. Δεν είναι τυχαίο ότι στη συναφή βιβλιογραφία¹⁰ τα δικαιώματα αυτά προσδιορίζονται ως "κοινωνικά δικαιώματα του πολίτη" [social citizenship rights]. Αυτό σημαίνει ότι η πρόσβαση από μέρους των κοινωνικών δρώντων στους υλικούς όρους αναπαραγωγής τους δεν υλοποιείται με τη διαμεσολάβηση των συνθηκών κατοχής ατομικής ιδιοκτησίας (ατομική ιδιοκτησία επί των "συντελεστών παραγωγής") ούτε όμως υλοποιείται αδιαμεσολάβητα ως εάν η ίδια η κοινωνία να συνιστούσε

8. Αυτή η αντίφαση περιγράφεται από τον Κ. Marx στο εσωτερικό της προβληματικής του φετιχισμού των εμπορευμάτων ως εξής: "...οι κοινωνικές σχέσεις των ατομικών τους εργασιών φαίνονται στους τελευταίους (τους παραγωγούς ενν. Δ.Γ.) αυτό που είναι, δηλαδή όχι σαν άμεσα κοινωνικές σχέσεις των ανθρώπων στις δουλειές τους, μα αντίθετα σαν εμπράγματα σχέσεις των προσώπων και σαν κοινωνικές σχέσεις των πραγμάτων", Κ. Marx 1978 Τομ. Ι, σ.86.

9. Η προβληματική του "χωρισμού του ανθρώπου σε αστό και πολίτη" απαντά στο πρώιμο μαρξικό έργο κι ιδιαίτερα στο "Εβραϊκό Ζήτημα".

10. Πρβλ. T.H.Marshall, 1990 ιδιαίτερα σσ. 27-43.

ενιαίο και συλλογικό υποκείμενο. Μάλλον, η προνομιακή σύνδεση των κοινωνικών δικαιωμάτων προς τις έννοιες του πολίτη και των πολιτικών δικαιωμάτων σημαίνει ότι η πρόσβαση αυτή σφείλει να διαμεσολαβείται από τις μορφές πολιτικής δράσης και να δικαίωvεται και η ίδια ως πολιτική δράση.

Η διαμεσολάθηση αυτή γίνεται εμφανέστερη με αναφορά στη δεύτερη θεμελιακή παράμετρο του κοινωνικού κράτους, τη συγκρότηση του "κεύvσιανου" προϋπολογισμού και μάλιστα εκείνου του μέρους του που στη βιβλιογραφία έχει αποδοθεί με τον όρο "κοινωνικός μισθός". Το μέρος αυτό περιλαμβάνει δαπάνες για αγαθά και υπηρεσίες που αποτελούν αντικείμενο των επιμέρους κοινωνικών πολιτικών, ονομάζεται μάλιστα "κοινωνικός μισθός" αφενός γιατί είναι η "αμοιβή" των μελών της κοινωνίας ως παραγωγών κι αφετέρου γιατί η "αμοιβή" αυτή δεν υλοποιείται μέσω της εξατομικευμένης σύμβασης εργασίας.

Η διαμεσολάθηση του στοιχείου της συνεργασίας από τα πολιτικά δικαιώματα και η ένταξη του στον κρατικό προϋπολογισμό δεν υπήρξε χωρίς συνέπειες. Η εξέταση ακριβώς αυτών των συνεπειών παραπέμπει το επιχείρημα στο επίπεδο της "πραγματικότητας" (actuality) του κοινωνικού κράτους και κατ' επέκταση στην "πραγματικότητα" της κρίσης του. Ειδικότερα, ενώ η αναγνώριση των κοινωνικών δικαιωμάτων διευρύνει το περιεχόμενο της έννοιας του πολίτη κι αναδεικνύει την υλικότητα της κρατικής παρέμβασης, η δυνατότητα της κρίσης δεν αίρεται καθώς η πολιτική υλοποίηση του στοιχείου της συνεργασίας χωρεί στη βάση των θεσμικών χωρισμών του πολιτικού στοιχείου αλλά και στη βάση της ανάκαμψης από τις κρίσεις αναπαραγωγής του κεφαλαίου με την υιοθέτηση μακρο-οικονομικών πολιτικών κεύvσιανής έμπνευσης.

Κατ' αρχήν η πολιτική συνειδητοποίηση της ανάγκης της κοινωνικής λειτουργίας του κράτους και της ενεργού παρέμβασής του στην οικονομία δεν πραγματοποιείται ενιαία κι ομοιόμορφα από το σύνολο των κοινωνικών δρώντων. Αντίθετα, η "κινητοποίηση" που προκάλεσε αυτή η συνειδητοποίηση υπήρξε "κινητοποίηση" επιμέρους συμφερόντων μιας σειράς κοινωνικών κατηγοριών. Έτσι, παρά το ότι στην εξουσία αναδεικνύονται "κόμματα μαζών", ο μαζικός χαρακτήρας αφορά την οργανωτική τους δομή κι όχι την εκπροσώπηση "μαζικών κι ενιαίων" συμφερόντων. Το κοινωνικό κράτος ενεργεί στη βάση νέων θεσμικών χωρισμών (κορπορατιστικές δομές εκπροσώπησης, ανάδειξη νέων ομάδων πίεσης) που φέρνουν στο προσκήνιο την κρίση των παραδοσιακών αστικών δομών δημοσιότητας και διαλόγου (κρίση των κοινοβουλευτικών θεσμών, ενίσχυση της εκτελεστικής εξουσίας και της διοίκησης/γραφειοκρατίας). Παράλληλα και με τη βαθμιαία αύξηση των κρατικών δαπανών κοινωνικού χαρακτήρα ενισχύεται εκείνο το τμήμα της διοίκησης που είναι αρμόδιο για τη διαχείριση αυτών των δαπανών¹¹. Από την άλλη μεριά, πρόσφατες έρευνες έχουν δείξει ότι ο αναδιανεμητικός χαρακτήρας της κοινωνικής πολιτικής ευνόησε επιμέρους επαγγελματικά συμφέροντα τα οποία εμμέσως χρηματοδοτήθηκαν από τις κρατικές δαπάνες¹² (γιατροί και νοσηλευτικό προσωπικό στο χώρο της υγείας, εκπαιδευτικοί, κοινωνικοί λειτουργοί, κ.λπ.), στοιχείο που δίνει περαιτέρω έμφαση στην αναδιάταξη των επιμέρους κοινωνικών συμφερόντων πάνω στην οποία στηρίχθηκε η "πραγματική" λειτουργία του κοινωνικού κράτους. Φαίνεται, επομένως, να δημιουργήθηκε ένας νέος καταμερισμός της εργασίας τόσο στο εσωτερικό του πολιτικού συστήματος όσο και στο νομιμοποιητικό του περίγυρο.

Το στοιχείο της "πολιτικοποίησης" και του επιμερισμού που χαρακτηρίζει τους θεσμούς του κοινωνικού κράτους, φαίνεται να υποβαθμίζει η "κεύvσιανή" μακρο-οικονομική παρέμβαση,

11. Βλέπε σχετικά W.A.Niskanen 1971 και G. Tullock 1987.

12. Βλέπε σχετικά J. Le Grand 1987, R. Goodin-J. Le Grand-D.M. Gibson 1987, J. Le Grand-D. Winter 1987 και R. Goodin-J. Le Grand 1987a.

τουλάχιστον ως προς την εσωτερική της λογική. Εχοντας ως αφετηρία την αντίληψη ότι η κρίση αναπαραγωγής είναι κατ' ουσίαν κρίση υποκατανάλωσης¹³, το "κείνσιανό" πρόγραμμα προτείνει τη δέσμευση της διαδικασίας κυκλοφορίας του κεφαλαίου από το στόχο της επίτευξης πλήρους απασχόλησης της εργασίας και των μέσων παραγωγής, υιοθετώντας ως προνομιακό μέσο για την επιδίωξη αυτού του σκοπού την ενίσχυση της ενεργού ζήτησης. Από πολιτική σκοπιά, η αποδοχή αυτής της κατεύθυνσης στη μακρο-οικονομική κρατική παρέμβαση προϋποθέτει την κριτική στη νεοκλασική αντίληψη, σύμφωνα με την οποία ο ανταγωνισμός στο εσωτερικό της αγοράς και οι ιδιωτικο-οικονομικές δραστηριότητες των μεμονωμένων επιχειρηματιών αποτελούν αναγκαία κι επαρκή προϋπόθεση για την επίτευξη ισορροπίας με πλήρη απασχόληση¹⁴. Μάλιστα, ο ίδιος ο Keynes κατόρθωσε να αποδείξει ότι η επίτευξη αυτής της ισορροπίας αποτελεί σκοπό ανεξάρτητο από την επίτευξη πλήρους απασχόλησης της εργασίας και των μέσων παραγωγής. Ωστόσο, η λογική τόσο του κείνσιανού επιχειρήματος όσο και της μακρο-οικονομικής παρέμβασης με μέσα δημοσιονομικής και νομοματοπιστωτικής πολιτικής παραβλέπει τη δυσκολία επίτευξης του παράπλευρου στόχου της "ευθανασίας του εισοδηματία" και την πλήρη δέσμευση του χρηματικού κεφαλαίου από το παραγωγικό κεφάλαιο στο επίπεδο της κυκλοφορίας¹⁵. Τα όρια στη λογική της "κείνσιανής" μακρο-οικονομικής παρέμβασης, τα οποία ταυτόχρονα αποτελούν και όρια της λογικής που συνέχει τις επιμέρους πολιτικές του "πραγματικού" κοινωνικού κράτους, έρχονται στο προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του 1970 με την εμφάνιση του παθολογικού για τις οικονομίες των ανεπτυγμένων καπιταλιστικών κοινωνιών φαινομένου του "στασιμοπληθωρισμού". Με τη σειρά της, η εμφάνιση του στασιμοπληθωρισμού προοιωνίζει και το τέλος ή κατ' άλλους τη διάρρηξη της "Κείνσιανής Συναίνεσης"¹⁶ η περιγραφή της οποίας είναι ενδεικτική της διάταξης των επιμέρους συμφερόντων απέναντι στην οποία ευρίσκει το κοινωνικό κράτος τη νομοποιητική του στήριξη.

Οι πρώτες απονομομοποιητικές συνέπειες διαπιστώνονται σε σχέση με τη δημοσιονομική κρίση. Η ειδική συγγένεια της "κείνσιανής" μακρο-οικονομικής παρέμβασης με δημοσιονομικές πολιτικές ελλειμματικού προϋπολογισμού και κατ' επέκταση με τη χρηματοδότηση του αναδιανεμητικού πλέγματος των κοινωνικών πολιτικών προσδίδει στη δημοσιονομική κρίση έναν ιδιαίτερο πολιτικό χαρακτήρα. Από τη σκοπιά των κοινωνικών δικαιωμάτων, η δημοσιονομική κρίση συνεπάγεται την υπονόμευσή τους στο βαθμό που διαρρηγγύνει την προνομιακή τους συσχέτιση με τα πολιτικά δικαιώματα. Εμφανίζονται, λοιπόν, τάσεις που επιχειρούν να επαναπροσδιορίσουν το περιεχόμενο των πολιτικών δικαιωμάτων με αφετηρία τα ατομικά δικαιώματα, μεταξύ των οποίων προεξάρχουσα θέση κατέχουν το δικαίωμα στην ατομική ιδιοκτησία και το δικαίωμα της ελευθερίας της επιλογής. Με τον τρόπο αυτό, το περιεχόμενο των κοινωνικών δικαιωμάτων συρρικνώνεται κι επαναπροσδιορίζεται σε σχέση με συγκεκριμένες κατηγορίες του πληθυσμού, οι οποίες αποδεδειγμένα διαβιώνουν σε καταστάσεις έσχατης ένδειας. Το κοινωνικό κράτος εκφυλίζεται επομένως σε κράτος-πρόνοιας. Ο κοινωνικός του χαρακτήρας περιορίζεται στην ύπαρξη επιμέρους προνοιακών δραστηριοτήτων, κι όχι στην ανάδειξη των κοινωνικών προϋποθέσεων της ίδιας της πολιτικής.

13. Πβλ. σχετικά M. Bleaney 1976 ιδιαίτερα κεφάλαια 1 και 12.

14. Βλέπε J. M. Keynes 1990.

15. Αντίθετα τη δυνατότητα "πολιτικοποίησης" κατά τη διαχείριση και ρύθμιση των μακρο-οικονομικών μεγεθών επείσμανε ο M. Kalecki Πβλ. M. Kalecki 1943.

16. Για τη ρήξη της "Κείνσιανής Συναίνεσης" βλέπε N. Barry 1987, κεφ. 1 και D. Heald 1987, κεφάλαια 1 και 3.

Θέση 3: Η κρίση του "κείνσιανού" κοινωνικού κράτους εμφανίζεται ως κρίση της ορθολογικότητας των κρατικών πολιτικών. Το στοιχείο αυτό παρουσιάζεται με ιδιαίτερη ένταση κατά τη διαδικασία αναδιάταξης των σχέσεων μεταξύ κεντρικού και τοπικού κράτους.

Με τη διάρρηξη της λεγόμενης "Κείνσιανής Συνείνεσης" ο στόχος της εξυπηρέτησης του συλλογικού συμφέροντος μέσα από τις πολιτικές του κοινωνικού κράτους έπαψε να θεωρείται αυτονόητος. Αυτή η αμφισβήτηση έχει διατυπωθεί με ιδιαίτερη οξύτητα στα επιμέρους επιχειρήματα της νεοφιλελεύθερης θεωρίας. Η κρίση του κοινωνικού κράτους δεν αναφέρεται στα μέσα της πολιτικής αλλά στους σκοπούς τους οποίους αυτή επιδιώκει. Με την έννοια αυτή, η κρίση του κοινωνικού κράτους από τη σκοπιά των επιμέρους πολιτικών του είναι κρίση της ορθολογικότητας αυτών των πολιτικών. Παράλληλα, η κριτική που ασκείται δεν περιορίζεται σε μια τεχνική κριτική των μέσων αλλά επεκτείνεται στην εκ νέου αξιολόγηση των σκοπών της κρατικής παρέμβασης.

Το παρόδοξο, ωστόσο, συνίσταται στο ό,τι ενώ στην ημερήσια διάταξη τίθεται το ζήτημα της εκ νέου αξιολόγησης των σκοπών της κρατικής παρέμβασης κι ιδιαίτερα της συμβατότητάς τους με την εξυπηρέτηση του συλλογικού συμφέροντος, την ίδια στιγμή είτε έχουν συρρικνωθεί τα θεσμικά πλαίσια διαλόγου και δημοσιότητας είτε αμφισβητείται η ορθή θέσμιση τέτοιων πλαισίων καθώς κρίνονται περιττά σε σύγκριση με την ενίσχυση των ιδιωτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών στο εσωτερικό της αγοράς. Δεδομένου, όμως, ότι οι πρωτοβουλίες αυτές επιδιώκεται να έχουν "απορρυθμιστικά" αποτελέσματα σε σχέση με τις προηγούμενες ρυθμίσεις του κοινωνικού κράτους, εμφανίζονται πεδία "προβλημάτων" τα οποία παραμένουν χωρίς ρύθμιση. Σε εμπειρικό επίπεδο αυτές οι συνέπειες παρατηρούνται τόσο στην έλλειψη συστηματικής κι ενιαίας λογικής στην κρατική παρέμβαση όσο και στην έντονη παρουσία της αποσπασματικότητας και της πολυδιάσπασης τόσο στο θεσμικό επίπεδο όσο και σ' εκείνων των πολιτικών. Θα πρέπει, στο σημείο αυτό, να επισημανθεί ότι η πολυδιάσπαση κι η έλλειψη συστηματικότητας δεν σχετίζονται μόνο με τους θεσμικούς χωρισμούς που είναι συστατικοί του ίδιου του πολιτικού στοιχείου. Προσέτι, τα δύο αυτά "παθολογικά" φαινόμενα οφείλονται στην αδυναμία διατύπωσης και προσδιορισμού των δεσμευτικών προϋποθέσεων αυτού του επιμερισμού.

Η αδυναμία αυτή είναι εμφανής στη διαδικασία αναδιάταξης των σχέσεων μεταξύ κεντρικού και τοπικού κράτους. Στην περίοδο της κρίσης εμφανίζονται αφενός τάσεις εντονότερου επιμερισμού ιδιαίτερα σε σχέση με τη χρηματοδότηση των δαπανών του τοπικού κράτους κι αφετέρου τάσεις σχετικοποίησης του επιμερισμού κι ενίσχυσης των θεσμών του κεντρικού κράτους σε σχέση με στρατηγικού χαρακτήρα πολιτικές επιλογές, οι οποίες δεν είναι χωρίς συνέπειες για το τοπικό κράτος. Το στοιχείο της κρίσης στις σχέσεις μεταξύ κεντρικού και τοπικού κράτους εμφανίζεται με την υποχώρηση ενιαίων πολιτικών περιφερειακής ανάπτυξης με αναδιανεμητικό χαρακτήρα (πολιτικές περιφερειακής ανάπτυξης στο εσωτερικό των οποίων η ανάπτυξη επιτυγχάνεται και με την αναδιανομή πόρων από το κεντρικό προς το περιφερειακό επίπεδο αλλά και μεταξύ των περιφερειών) και με την ανάδειξη πολιτικών τοπικής ανάπτυξης όπου το κριτήριο της ανακατανομής των πόρων σε τοπικό επίπεδο είναι ο κανόνας της αποδοτικότητας. Οι περιοχές που απορροφούν το μεγαλύτερο τμήμα των πόρων είναι εκείνες που ήδη ευρίσκονται σε πλεονεκτική θέση από πλευράς επιπέδου ανάπτυξης. Με την υπόχωση του στόχου της ισότητας ανάμεσα στις περιφέρειες και με την ενίσχυση του στόχου της αποδοτικότητας κατά την κατανομή, όχι μόνο δεν αμβλύνονται οι ανισότητες ανάμεσα στις επιμέρους περιφέρειες αλλά αντίθετα εντείνονται καθώς οι

αρνητικές συνέπειες από την κρίση κατανέμονται εις βάρος των περιφερειών που ήδη μειονεκτούν.

Όπως έχει επισημανθεί¹⁷, η κρίση του κοινωνικού κράτους, όπως αυτή έχει εκδηλωθεί στις σχέσεις μεταξύ κεντρικού και τοπικού κράτους, έχει φέρει στο προσκήνιο τρεις τύπους χωρικών ενότητων, οι οποίες αντιστοιχούν σε τρεις τύπους τοπικής ανάπτυξης. Ο πρώτος τύπος περιλαμβάνει περιοχές, οι οποίες ευρίσκονται σε αποβιομηχάνιση και κατά συνέπεια οι συνέπειες της κρίσης γίνονται εκεί αισθητές με ιδιαίτερη ένταση. Κατά κανόνα, οι περιοχές αυτές είχαν γνωρίσει υψηλούς βαθμούς ανάπτυξης στην περίοδο ακμής του κοινωνικού κράτους. Αυτό έχει ιδιαίτερη βαρύτητα τόσο από τη σκοπιά των θεσμών του τοπικού κράτους όσο κι από τη σκοπιά των πολιτικών. Από τη σκοπιά των θεσμών του τοπικού κράτους αυτό σημαίνει την απότομη συρρίκνωση των χρηματοδοτικών του ικανοτήτων σε σχέση με τις αυξημένες ανάγκες για άσκηση κοινωνικών πολιτικών προνοιακού χαρακτήρα. Παράλληλα, σημαίνει το μαρασμό των συνδικάτων αλλά κι άλλων ομάδων συμφερόντων ως θεσμών που συμμετέχουν κι επηρεάζουν τη λήψη των πολιτικών αποφάσεων. Από τη σκοπιά των πολιτικών αυτό σημαίνει τον αναπροσανατολισμό των κοινωνικών πολιτικών σε δαπάνες και παροχές κατ' εξοχήν προνοιακού χαρακτήρα, προκειμένου να αποφευχθούν καταστάσεις γενικευμένης "φτώχειας". Τέλος, αξίζει να σημειωθεί ότι στις περιοχές αυτές παρατηρούνται με ιδιαίτερη οξύτητα "κοινωνικοί αποκλεισμοί" μεγάλων κατηγοριών του πληθυσμού. Ο δεύτερος και ο τρίτος τύπος περιλαμβάνουν περιοχές όπου παρατηρούνται "στρατηγικές καινοτομικής ανάπτυξης" είτε με την εγκατάσταση κι ανάπτυξη παραγωγικών μονάδων που λειτουργούν με τεχνικές "ευέλικτης εξειδίκευσης" είτε με τη δημιουργία "τεχνοπόλεων" και περιοχών που εξειδικεύονται κατά κύριο λόγο στην παραγωγή υψηλής τεχνολογίας. Αυτοί οι δύο τύποι χωρικών ενότητων ταυτίζονται με τις περιοχές εκείνες οι οποίες ευνοούνται από τη μεταβολή της περιφερειακής ανάπτυξης με αναδιανεμητικό χαρακτήρα σε τοπική ανάπτυξη. Εκτός από το ότι η ανάδειξη αυτών των περιοχών ως "θυλάκων" ανάπτυξης υποδηλώνει ένα νέο καταμερισμό εργασίας σε χωρικό επίπεδο, ο οποίος συνοδεύεται κι από έντονες τάσεις χωρικής "πόλωσης", παράλληλα είναι ενδεικτική συγκεκριμένων μεταβολών τόσο στο επίπεδο των θεσμών όσο και σε εκείνο των πολιτικών. Από τη σκοπιά των θεσμών, οι νέοι φορείς/υποκείμενα της αναπτυξιακής πολιτικής σε τοπικό επίπεδο ευρίσκονται δίπλα από το παραδοσιακό θεσμικό πλαίσιο του τοπικού κράτους και ταυτίζονται είτε με επιχειρήσεις μικρής ή οικογενειακής κλίμακας (δευτερός τύπος), είτε με μεγαλύτερες επιχειρηματικές μονάδες οι οποίες εξειδικεύονται στην παραγωγή μέσω παραγωγής υψηλής τεχνολογίας κι απασχολούν κατά κανόνα εξειδικευμένο εργατικό δυναμικό (τρίτος τύπος). Το στοιχείο, ωστόσο, που έχει ιδιαίτερη σημασία εντοπίζεται από τη σκοπιά των πολιτικών. Εδώ, παρατηρείται ότι η ιδιωτική πρωτοβουλία οργάνωσης και λειτουργίας των επιχειρηματικών μονάδων - ιδιαίτερα στις περιπτώσεις επιχειρήσεων του τρίτου τύπου - δεν περιορίζεται μόνο στις καθαρά οικονομικές δραστηριότητες αλλά διευρύνεται καθώς η επιχείρηση γίνεται φορέας νέου τύπου κοινωνικών πολιτικών (πολιτικές κατάρτισης του εργατικού δυναμικού, υιοθέτηση προγραμμάτων ασφάλισης των εργαζομένων, εφαρμογή παραγωγικών διαδικασιών που δεν ρυπαίνουν το περιβάλλον, κ.ο.κ.). Αυτοί οι νέοι τύποι κοινωνικών πολιτικών, που δεν περιορίζονται μόνο στο τοπικό επίπεδο, υποδηλώνουν ότι η εγγύηση των κοινωνικών προϋποθέσεων των κρατικών πολιτικών, ιδιαίτερα των πολιτικών οικονομικής ανάπτυξης, αποσπάται από το κράτος - τοπικό είτε κεντρικό - κι ανατίθεται σε ιδιωτικούς φορείς.

17. Βλέπε σχετικά Γρ. Καυκαλάς - Ν. Κομνηνός 1992 στον παρόντα τόμο.

Αυτή η υποχώρηση του κράτους σε σχέση με την επιτέλεση της κοινωνικής του λειτουργίας, υποχώρηση που δικαιολογείται με βάση το κριτήριο της αποδοτικότητας και την αρχή της ελευθερίας της επιλογής, είναι ενδεικτική και του περιεχομένου της κρίσης του κοινωνικού κράτους. Πιο συγκεκριμένα, η κρίση του κοινωνικού κράτους δεν ισοδυναμεί με ολική άρση των κοινωνικών προϋποθέσεων της κρατικής παρέμβασης αλλά με μεταβολή των "συνταγματικών" όρων υπό τους οποίους αυτές οι κοινωνικές προϋποθέσεις είναι δυνατό να αποτελέσουν αντικείμενο διαλόγου μεταξύ των κοινωνικών δρώντων. Με την ενίσχυση του ρόλου της αγοράς και των ιδιωτικών επιχειρηματικών πρωτοβουλιών επιτυγχάνεται ο επιμερισμός των κοινωνικών προϋποθέσεων και μερικές φορές κι η αποδοτική άσκηση νέου τύπου κοινωνικών πολιτικών. Απομένει να διαπιστωθεί εάν η αγορά από μόνη της κι οι αποσπασματικές επιχειρηματικές πρωτοβουλίες είναι σε θέση να "παράγουν" τους όρους αυτού του επιμερισμού, που είναι και όροι διαλόγου ανάμεσα στα επιμερισμένα κοινωνικά συμφέροντα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Εμμ. Αγγελίδης [Επ.] 1990, *Πολιτική Θεωρία του Φιλελευθερισμού: Προβλήματα Ερμηνείας και Κριτικής*, Πανεπιστημιακές Σημειώσεις, Αθήνα.
- N.Barr 1987, *The Economics of the Welfare State*, Weidenfeld and Nicholson, London.
- N.Barry 1987, *The new right*, Croom Helm, London.
- M.Bleaney 1976, *Underconsumption Theories*, International Publishers, New York.
- R.Goodin-J.Le Grand (eds) 1987, *Not only the poor*, Allen and Unwin, London.
- R.Goodin-J.Le Grand, "Not only the poor", στο R.Goodin-J.Le Grand, 1987 σσ. 203-227.
- R.Goodin-J.Le Grand-D.M.Gibson 1987, "Distributional Biases in Social Service Delivery Systems", στο R.Goodin-J.Le Grand 1987, σσ. 127-143.
- I.Gough 1979, *The Political Economy of the Welfare State*, Macmillan London.
- J.Le Grand 1987, "The Middle-class use of the British Social Services", στο R.Goodin-J.Le Grand 1987, σσ. 91-107.
- J.Le Grand-R.Robinson (eds) 1984, *Privatisation and the Welfare State*, Unwin-Hyman, London.
- J.Le Grand-D.Winter 1987, "The Middle Classes and the Defence of the British Welfare State", στο R.Goodin-J.Le Grand 1987, σσ. 147-168.
- D.Heald 1987, *Public Expenditure*, Blackwell, Oxford.
- E.K.Hunt-J.Schwartz (eds) 1972, *A Critique of Economic Theory*, Penguin, Hammondsworth.
- N.Johnson 1987, *The Welfare State in Transition*, Wheatsheaf, Brighton.
- K.Judge 1982, "The Growth and Decline of Social Expenditure", στο A.Walker [ed] 1982, σσ. 27-48.
- M.Kalecki 1943, "Political Aspects of Full Employment" στο E.K.Hunt-J.Schwartz (eds) 1972, σσ. 420-430.
- Γρ.Καυκαλάς-Ν.Κομνηνός 1992, "Στρατηγικές Καινοτομικής Ανάπτυξης κι ο Νέος Ρόλος των Κρατικών Πολιτικών", στον παρόντα τόμο.
- J.M.Keynes 1990, "Το τέλος του Laisser-Faire" (Ελληνική μετάφραση Εμ. Αγγελίδης), στο Εμμ. Αγγελίδης [Επ.] 1990.
- L.Kriegel 1986, *Thatcher, Reagan and the Politics of the Decline*, Polity Press, Cambridge.
- T.H.Marshall 1990, *Citizenship and Social Class*, Pluto, London.

- K. Marx 1968, *Theories of Surplus Value*, Vol. II, Progress, Moscow.
- K.Marx 1978, *Το Κεφάλαιο*, (Ελληνική μετάφραση Π. Μαυρομάτης), Τομ. Ι, Σύγχρονη Εποχή, Αθήνα.
- R.Mishra, *The Welfare State in Crisis*, 1984, St.Martin, New York.
- W.A.Niskanen, *Bureaucracy and Representative Government*, Atherton, Chicago.
- J.O' Connor 1973, *The Fiscal Crisis of the State*, St.Martin, New York.
- A.Smith 1976, *An Inquiry into the Nature and Causes of the Wealth of Nations, Vol. II*, Liberty, Indianapolis.
- A.Smith 1976α, *The Theory of Moral Sentiments*, Liberty, Indianapolis.
- G.Tullock, 1987 *The Politics of Bureaucracy*, Univ. Press of America, Lanham.
- A.Walker [ed] 1982, *Public Expenditure and Social Policy*, Heinemann, London.
- A.Walker 1982α, "Public Expenditure Social Policy and Social Planning", στο A.Walker [ed] 1982, σσ. 3-26.